

RECENSIES

aat, niet voor hetzij de fascistische staten, hetzij de westerse democratieën en volgde dus een lijn als Lenin, Liebknecht en Luxemburg in de eerste wereldoorlog. Opgemerkt mag worden dat Trotsky in 1939 in feite had vastgehouden aan zijn standpunt van verdediging der Sowjet Unie als arbeidersstaat, maar de RSAP had dit in verband met de totstandkoming van het Duits-Russische pact van dat jaar losgelaten. Deze aangelegenheid werd uiteraard opnieuw van belang, nadat Hitler in juni 1941 in oorlog was gegaan tegen Stalins Rusland. In het bijzonder W. Dolleman, maar ook Sneevliets latere biograaf M. Perthuis (P.P. van 't Hart) hadden hierin een afwijkende visie, die ook niet onder stoelen of banken werd gestoken (een novum in deze kring). Eén en ander leidde zelfs tot een discussieverbod binnen het MLL in het najaar van 1941!

Inmiddels kwam het om soortgelijke redenen ook tot een breuk met de groepering rondom het verzetsblad *De Vonk*, uitgegeven door een vijfmanschap waaronder Jef Last. De KonAr-mensen trokken in de loop van 1941 de conclusie dat men geen afzijdigheid in de gevoerde wereldstrijd kon betrachten en dat het fascisme de eerste en voornaamste vijand was. Van belang hierbij is dat *De Vonk*, waaruit later het orgaan *De Vlam* is voortgekomen, geïnspireerd werd door ethisch-socialistische denkbeelden en zich meer op intellectuele kringen richtte, die in het verzet hun eigen inbreng hadden.

Aan de geschiedenis van het Marx-Lenin-Luxemburgfront in de oorspronkelijke vorm kwam een einde door arrestaties in februari-maart 1942, toen vrijwel de gehele top der beweging werd opgerold. Over het tegen Sneevliet c.s. gevoerde proces deelt de schrijver vooral in zijn bijlagen nadere bijzonderheden mee, met name de teksten van een deel van het verhoor en van een rede op de tweede zittingsdag, benevens die van het slotwoord van de hoofdpersoon. Dit laatste had tot dusver geen aandacht genoten in de literatuur. De bijzondere omstandigheden dienen bij lezing hiervan natuurlijk in aanmerking genomen te worden. Sneevliet wilde de gevangengenomen vrouwen van zijn groep bescherming verlenen en een door de president van het Sondergericht te zijnen behoeve ingediend gratieverzoek zal ook een rol hebben gespeeld. Enige opmerkingen over het nationaal-socialisme vallen niettemin op: in 1923 had het 'toch ook illegaal gewerkt' in Duitsland (136), 'veel van de uit Duitsland komende ideeën, waaronder de sociale gedachte, vinden mijn bijval' (136), het Obergericht wordt een 'socialistisch rechtscollege' genoemd (137), Nederduits-weder Duits was misschien 'helemaal niet zo'n slechte leus' (138), zelfs wordt, zoals Bot het uitdrukt, 'een zekere samenwerking' met de nazi's in de toekomst gesuggereerd (105). Na het wegvallen van de leiding viel de organisatie van het front uiteen in een groepering die zich Spartacus noemde en die in radencommunistische richting evolueerde, en een trotskistisch georiënteerd Comité van Revolutionaire Marxisten. Mede door de in de bijlagen gegeven documentatie is dit werk, dat blijkbaar uit een scriptie is voortgekomen, niet zonder belang voor de kennis van de voormalige 'Sneevlietbeweging' tijdens de eerste oorlogsjaren.

A.F. Meilink

Lisette Lewin, *Het clandestiene boek 1940-1945* (Amsterdam: Van Gennep, 1983, 375 blz., f 29,50, ISBN 90 6012 550 9).

Hoe lelijk een amateur-historicus kan uitglijden, bewijst de journaliste Lisette Lewin weer eens. Bijna alles dat een aankomend historicus in de opleiding - althans oude stijl - krijgt aangeleerd (vraagstelling, compositie, bewijsvoering, analyse), gaat bij haar mis. Dat is jammer, want haar onderwerp, clandestien uitgegeven belletrie, verdient een goed boek.

Bij het ontbreken van een verantwoording is het moeilijk een duidelijke vraagstelling te ontdekken. Gelet op de titel verwacht de lezer een typologie van het clandestiene boek, maar daar is het mevrouw Lewin kennelijk niet om te doen geweest. Hier en daar biedt zij wel aanknopingspunten voor zo'n benadering. Afkeer van het Letterengilde van de Kultuurkamer blijkt de voornaamste drijfveer te zijn geweest voor het verzorgen van clandestiene uitgaven. Clandestien betekent dan ook: uitgegeven zonder toestemming van de autoriteiten, en is niet synoniem met illegaal, voor zover illegaal uitdrukt dat iets was gericht tegen de bezetter. Met uitzondering van de poëzie sprak er uit de clandestiene belletrische nauwelijks een relatie met de actuele situatie. Het aankweken of bevorderen van een verzetshouding was meestal niet eerste doel. Auteurs wensten gewoon gelezen te worden, uitgever wilden uitgeven en drukkers wilden drukken, maar dan niet onder de aegide van het Letterengilde. Om zoveel mogelijk van publicatie verzekerd te zijn onderhield een auteur contact met meer dan één uitgeverij tegelijkertijd en niet iedere uitgeverij, die zich met clandestiene uitgaven inliet, was vies van het uitbrengen van legale titels, al moet hieraan worden toegevoegd dat dat ook wel gebeurde om zodanig met de oplagen te kunnen manipuleren dat er papier overbleef voor het clandestiene werk. Twee dingen vallen op. In de eerste plaats verscheen er nauwelijks oorspronkelijk proza; het ging meestal om bestaand werk van Nederlandse auteurs en om vertalingen. In de tweede plaats was het aantal uitgeverijtjes, dat zich toelagde op het bibliofiele boek in uiterst beperkte oplagen, relatief groot. Dat bracht menig betrokkene tot de ruitelijke erkenning dat dat soort clandestiene werk met verzet uiteraard niets te maken had.

Hoe gaat mevrouw Lewin nu met deze stof om? In plaats van een ordening aan te brengen in de ruim duizend titels, die clandestien zijn uitgegeven, vertelt zij interessante verhaaltjes - met verve, dat moet er bij gezegd worden -, meer over auteurs, uitgever en drukkers dan over het clandestiene boek zelf en niet uitsluitend over hun betrokkenheid bij het clandestiene boek, maar in het algemeen over hun belevenissen in de bezettingsjaren. Haar voornaamste bron is de informatie, die zij bij veertig nog in leven zijnde personen heeft ingewonnen. Wat haar in die gesprekken ter ore is gekomen, heeft zij aan het papier toevertrouwd, zonder zich al te druk te maken om het verband met haar onderwerp. Haar boek telt dan ook tal van niet ter zake doende passages, zoals bijvoorbeeld die op bladzijde 120, waar mevrouw Lewin Sjoerd Leiker aan het woord laat. Deze vertelt dat hij vijf rijmprenten van Jan Camperts *De achttien dooden* in 1943 verkocht aan een ijscoman, 'die schatrijk werd van de verkoop van ijsjes; een uitzonderlijke lekkernij in die tijd. De ijsverkoper, eigenaar van een kaashandel, was inkoper geworden van grote partijen blokmelk, die, voor de export bestemd, niet uitgevoerd konden worden. Daarvan ging hij ijs maken'. Van dit soort op zich interessante, maar in de context van het boek nutteloze informatie zouden vele voorbeelden te geven zijn.

Een en ander is het gevolg van mevrouw Lewins werkwijze. Zoals gezegd baseert zij zich voornamelijk op de door haar afgenomen interviews. Vaak drukt zij die interviews letterlijk af, waarbij zij de lezer niet onthoudt, hoe de mimiek van de geïnterviewde was en of deze thee serveerde. Van een kritische verwerking van het materiaal is absoluut geen sprake en aan analyse komt mevrouw Lewin in het geheel niet toe. Kenmerkend is dat het boek niet alleen geen kop heeft (verantwoording), maar ook geen staart (conclusie). Op het laatste hoofdstuk, waarin twee drukkers aan het woord komen, volgt niet de lang verbeide samenvattende slotbeschouwing.

Het ontbreken van een duidelijke vraagstelling heeft zich ook gewroken in de compositie. Mevrouw Lewin begint met oppervlakkige hoofdstukken over de papiervoorziening, de belangrijkste thans bestaande verzamelingen van clandestiene uitgaven en de vooroorlogse

RECENSIES

auteurs met fascistische sympathieën. Hoewel nuttig, is enige samenhang hierin niet te ontdekken en na de eerste 45 bladzijden begint men zich al af te vragen, wat mevrouw Lewin nu eigenlijk wil betogen. Men doet dit met des te meer klem na de volgende hoofdstukken over de Kultuurkamer en het Letterengilde. Natuurlijk moet daarover iets gezegd worden, maar er liefst 60 bladzijden aan wijden in een boek dat niet over de legaliteit gaat, kan toch eigenlijk niet. Dan volgen hoofdstukken over diverse uitgeverijen, waarbij als ordeningscriterium waarschijnlijk het aantal uitgaven heeft gegolden: de grote zoals De Bezige Bij voorop, de kleintjes met slechts enkele titels daarna. Het slot wordt gevormd door hoofdstukken over ondermeer literaire tijdschriften (let wel: in een studie over het clandestiene *boek*), over dichters die in voorgaande hoofdstukken al eens de revue zijn gepasseerd en over de reeds genoemde twee drukkers die weliswaar belletrie hebben gedrukt, maar hier herinneringen ophalen aan hun bemoeienissen met de uitgifte van *Vrij Nederland!* Op deze manier is het natuurlijk niet moeilijk een boek te maken.

Als naslagwerk deugt het boek ook al niet. In het register ontbreken namen, wordt niet naar alle bladzijden en soms naar de verkeerde bladzijde verwezen en worden namen anders gespeld dan in de tekst (bijvoorbeeld van Genegten in plaats van Van Genechten, Gendt in plaats van Van Gendt). Gelukkig bestaan er op het gebied van de clandestiene belletrie bibliografieën zoals die van Dirk de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd* (Leiden, 1958).

In de inleiding verklaart mevrouw Lewin dat haar boek een poging is om de bibliografie van Dirk de Jong uit te diepen met verhalen van mensen die erbij waren. Maar waarom dan die pretentieuze titel, die verwachtingen wekt, waaraan in het geheel niet wordt beantwoord? Als zij had gekozen voor 'Verhalen van en over mensen die betrokken waren bij het clandestiene boek' of iets dergelijks en haar boek had gepresenteerd als een interviewbundel, wat het in feite is, had zij een vriendelijke aankondiging in de *Kroniek* gekregen en was haar deze vervelende bespreking bespaard gebleven.

J. Bosmans

A.A. Jansen, *Sporen aan de hemel. Kroniek van een luchtoorlog, 1943-1945* (3 dln.; Baarn: Hollandia, 1979, 1980, 1981, respectievelijk 320 blz., f32,50, ISBN 90 6045 192 9, 340 blz., f34,50, ISBN 90 6045 075 2 en 430 blz., f39,90, ISBN 90 6045 442 1).

Tijdens de tweede wereldoorlog werd de strijd om West-Europa, zolang een directe confrontatie te land niet mogelijk bleek, gevoerd op twee 'drie dimensionale tonelen': in en boven de Atlantische Oceaan de duikbootoorlog, vooral na het mislukken van de Duitse luchtaanval op Engeland in de zomer van 1940, en daarop in het West-Europese luchtruim. In beide gevallen betreft het een pogen van respectievelijk de Duitsers en de geallieerden de tegenstander op een andere wijze dan normaal, dat wil zeggen door een reeks veldslagen, uit te schakelen. Voor de westelijke geallieerden vormde de bommenwerper het enig overgebleven instrument voor offensieve actie. Die strategie heeft in zoverre in beide gevallen gefaald, dat de uitvoering ervan ondanks de enorme verliezen die aan de tegenpartij werden toegebracht niet tot het beoogde eindresultaat heeft geleid.

Zowel voor onderzee als voor de luchtoorlog werd alras in beide kampen de noodzaak gevoeld de mensen met wetenschappelijke kennis en de militairen tot voorbereiding van opzet en aard van de strijd bijeen te brengen: opkomst en invoering van radarsystemen